

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2002

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen
Per Persson

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering
Per Persson,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Detalj av glaspärla från Röstorp
Akvarell av Andreas Åhman
ANL, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Engelsk språkgranskning
Karl-Göran Sjögren

Tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge <i>Einar Østmo</i>	5
Neolitisering i Västvärmland <i>Curry Heimann</i>	27
Handen bakom huggningen <i>Lasse Bengtsson</i>	57
Langfærder og helleristninger <i>Kristian Kristiansen</i>	67
Hällristningar under vatten? <i>Sten Ekman</i>	81
En nyupptäckt halländsk centralplats <i>Påvel Nicklasson</i>	97
Skogsbonden i romersk etnografi <i>Eva Weiler</i>	109
Skogen som kulturmiljö och arbetsplats <i>Eva Myrdal-Runebjer</i>	123
Att se med andra ögon <i>Marianne Lönn</i>	135
Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg <i>Göte Nilsson Schönborg</i>	147
Att gräva efter Europas skugga <i>Per Stenborg</i>	157

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge

En interimrapport

Einar Østmo, UKM Oldsaksamlingen, Universitetet i Oslo

Abstract

"Late Neolithic stone cists in Southern Norway - a preliminary report":

In the late 19th and early 20th centuries, some six Late Neolithic stone cists or gallery graves were discovered and partly investigated in S Norway. The investigations were never properly published. In recent years, additional investigations have brought the number of known graves of this kind up to about twelve. Five of these have been dated to LN I and II; these are found widely dispersed in S Norway from Østfold to Lista. Another seven occur concentrated in eastern Østfold, these have been dated to LN II and ought to be considered together with those found in the adjacent Swedish districts.

Mens senneolittisk tid (SN I-II) i Skandinavia har vært gjenstand for omfattende og grunnleggende nye studier i senere år (fremfor alt ved arbeider som Vandkilde 1996 og Apel 2001), har det også skjedd en kjærkommen økning av forskningen omkring SN i Norge. Hittil har boplassundersøkelser og undersøkelser av bestemte artefaktgrupper dominert, men det er ingen mangel på andre oppgaver, både angående SN i sin alminnelighet og spesielle sider ved senneolittisk arkeologi - slik som de monumentale gravanleggene som er emnet for denne artikkelen.

Materialet fra SN i Norge omfatter alle hovedgrupper av arkeologiske funn, dvs. boplasser, depoter og graver foruten en mengde løsfunn. I senere år er det blitt undersøkt boplasser med rester av toskipete hus, hovedsakelig på Vestlandet (Bakka 1976; Østmo 1979a; Johnson & Prescott 1993; Høgestøl 1990:120; Hemdorff og Krøger 1991:4; Hemdorff 1993; Børshem et al. 2001; Meling 2001; se også Lillehammer 1994:88f). Andre slags boplasser er også blitt undersøkt, slik som fjellboplasser og hellere, de siste både i Sogn (Prescott 1991; sml. Prescott 1995) og Vestfold (Østmo 1993). Videre finnes det tallrike depoter av flintdolker, sigder, skjeformete skrapere og store avslag, men de er bare sporadisk

behandlet i litteraturen (se allikevel Berg 1998 med henvisninger og Bårdseth 1999). Enkelte gjenstandsgrupper er blitt behandlet særskilt, slik som flintdolker (Scheen 1980, sml. Apel 2001) og enkle skafthulløkser (Østmo 1977), skjønt i sin alminnelighet er også dette en underutnyttet kildegruppe.

Det samme kan sies om senneolittiske graver i Norge, både når det gjelder flatmarksgraver, som av og til nevnes i lokalhistoriske publikasjoner (f. eks. H. Gjessing 1920b; Bakka 1963; Østmo 2000; for graver i huler og hellere, se Todnem 1999), og monumentale graver, dvs. graver med steinbygde gravkamre eller hellekister, vanligvis i hauger eller røyser. Det monumentale preget ved disse gravene synes ofte temmelig åpenbart, men for øvrig gjenstår deres eventuelle funksjon som monumenter i senneolittisk tid å diskutere.

En oversikt som omfattet senneolittiske hellekister ble publisert av Gabriel Gustafson i 1914, da bare noen få graver var kjent. En ny, mer fullstendig oversikt finnes i Gutorm Gjessings "Norges steinalder" (G. Gjessing 1945:426ff). Den nyeste oppsummeringen av materialet er Bengt O. H. Johanssons kortfattede oversikt i en artikkel som kommenterer et kart over utbredelsen av hellekister i

Sverige (Johansson 1961), også den allerede over førti år gammel. Ingen av disse arbeidene kan imidlertid sies å være uttømmende, og siden det er gjort nye oppdagelser og foretatt nye undersøkelser i mellomtiden, kan vel en ny oversikt sies å være på sin plass.

For den saks skyld er antallet kjente hellekister i Norge fremdeles lavt. Bare i alt tolv hellekister eller lignende anlegg som faktisk har gitt senneolittiske funn, vil bli omtalt her. Dessuten vil et lignende antall andre forekomster bli nevnt kort, fordi de har vært omtalt som sannsynlige eller endog sikre senneolittiske hellekister i litteraturen, selv i fravær av daterende funn.

Nærmere om formålet med denne oversikten

Skjønt de er få, har de senneolittiske hellekistene i Norge krav på interesse for det første fordi de kan betraktes som uttrykk for religiøse lengsler og sosiale aspirasjoner hos de ledende krefter i senneolittisk tids samfunn, og for det andre fordi deres marginale og ganske merkvverdige utbredelse i Norge er med på å danne nordgrensen for den sydiskandinaviske, senneolittiske kultur og derfor kan være av verdi nettopp for å studere den kulturens egenskaper og begrensninger.

For å nærme oss en forståelse av disse forholdene, vil det være av interesse å gjøre rede for hellekistenes konstruksjon og beliggenhet i landskapet. Innholdet i gravene vil også være av betydning - såvel det antropologiske som det arkeologiske. Gravenes kronologi vil bli vurdert, til dels på grunnlag av radiologiske dateringer av prøvemateriale fra gravene eller haugene omkring dem. Det vil imidlertid snart bli tydelig at langt fra alle de opplysninger man kunne ønske, er tilgjengelige, hovedsakelig på grunn av de ødeleggelsesprosesser gravene uten unntak har vært utsatt for. Derfor må vi også si noe om bevaringsforholdene og de enkelte forekomstenes undersøkelseshistorie.

Det er allikevel nødvendig å understreke at denne artikkelen er en foreløpig presentasjon av materialet, ettersom det planlegges videre undersøkelser, inkludert utgravninger. Men nettopp fordi de senneolittiske

hellekistene i Norge synes å være så lite kjent, er det nærliggende å føle et behov for å presentere materialet selv på prosjektets nåværende ufullstendige stadium. En mer fullstendig publikasjon av alle kjente norske hellekister vil forhåpentligvis komme så snart det igangværende hellekisteprosjektet er fullført med ytterligere utgravninger og andre feltstudier.

Ikke inkludert i denne oversikten er en gruppe vest- og midtnorske graver med kamre av steinheller som er dekorert med innhugne bilder nærmest som helle-ristninger (Syvertsen 2002). Den best kjente av disse er nok Mjeltehaugen på Giske på Sunnmøre, som muligens skal dateres så tidlig som til senneolittisk tid (Mandt 1983). Disse monumentene danner allikevel helt tydelig en egen gruppe, adskilt fra de egentlige hellekistene både geografisk og på andre måter, og dateres dessuten vanligvis til bronsealderen.

Oppdagelsen av hellekistene

Det var i arkeologiens pionertid på 1800-tallet at de første oppdagelser av gravmonumenter fra steinalderen ble gjort i Norge, og da ved Oslofjorden. Oppdagelsene var nærmest tilfeldige. Det første funnet ble gjort på Klopp i Re i Vestfold i 1852 (Nicolaysen 1862-1866:191f), skjønt det ble møtt med skepsis noen steder (Rygh 1885:2; fremdeles Gustafson 1914:1).

I 1880 fulgte så den like tilfeldige oppdagelsen av en hellekiste på Verket i Hurum, Buskerud. Den inneholdt både flere vakre flintdolker og flere ganske velbevarte skjeletter, og ble akseptert selv av den skeptiske Rygh (1882). Hittil er det skjelettfunnene som har fått mest av den vitenskapelige oppmerksomhet dette funnet er blitt møtt med (allerede Arbo 1882; for øvrig Schreiner 1923). Først da nok en hellekiste ble oppdaget og ødelagt på Verket i 1900, kom det arkeologer til stedet for å ta vare på de opplysninger som fantes (Mørck 1900; W. C. Brøgger 1905:235ff).

Etter Anders Lorange, hvis iherdige undersøkelser fra slutten av 1860-årene og fremover førte til en mengde arkeologiske oppdagelser som også omfattet en enkelt virkelig megalittgrav (Lorange 1870; 1876), var det

Gabriel Gustafson som like etter århundreskiftet tok initiativet til systematiske rekognoseringer og registreringer av fortidsminner, hvor ”megalitiske graver” var en uttalt interesse (tidlig uttrykt i Gustafson 1900:6f). Denne delen av oppgaven var i den grad en del av Gustafsons egne interesser at han selv tok på seg å gjennomføre disse rekognoseringene. Det skjedde i 1909, mens Gustafson ellers var intenst opptatt med å ta vare på de mange funnene fra utgravningen ”Osebergsommeren” 1904. Innsatsen ble belønnet umiddelbart, som han skildret så levende i en artikkel i festskriftet til Trondhjemsarkeologen Karl Rygh i 1914 (Gustafson 1914), for to hellekister ble temmelig snart funnet i Aremark i Østfold, på gårdene Tolsby og Aspestrand. Kisten på Tolsby var riktignok blitt ødelagt noen år tidligere, men hellekisten på Aspestrand kunne Gustafson grave ut allerede samme sommer.

Nok en hellekiste var blitt oppdaget på Hylli i Spydeberg i Østfold like før Gustafsons artikkel ble trykt, og kunne bare nevnes kort der. Men A. W. Brøggers utgravning på Hylli sommeren etter i 1915 førte ikke til at det ble gjort noen funn, og Brøgger synes bare å ha publisert undersøkelsen i en avisartikkel (Brøgger 1915).

I sine første år som Gustafsons etterfølger i Kristiania (Oslo) ser det ut til at Brøgger, som rimelig kunne være, følte en forpliktelse til å føre videre de prosjekter Gustafson hadde tatt initiativet til, deriblant å undersøke gravmonumenter fra steinalderen straks de ble oppdaget. Han startet iallfall umiddelbart en utgravning på Fange i Aremark, ikke så langt fra Tolsby og Aspestrand, da en hellekiste ble påtruffet der sommeren 1919. Men skjønt resultatene denne gang var betraktelig mer positive enn de hadde vært på Hylli fire år tidligere, kom det ingen publikasjon ut over den trykte tilveksten (H. Gjessing(†) 1947:35f).

Tidlig på 1900-tallet ble det også gjort funn andre steder i Syd-Norge enn ved Oslofjorden som bør nevnes her. En flintdolk som kom inn til Stavanger Museum i 1909 ble sagt å være funnet i en hellekiste på Tau i Strand i Ryfylke, men uten at det ble foretatt noen videre undersøkelser (Helliesen og Brøgger 1910:19; se også H. Gjessing 1920a:78 og 81). Og noen få år senere ble to mulige hellekister på Bråstad på Lista kjent gjennom Helge

Gjessings feltundersøkelser, nærmest som et biprodukt av hans arbeid med jernalderboplassene på Lista (Petersen og Gjessing 1920:231).

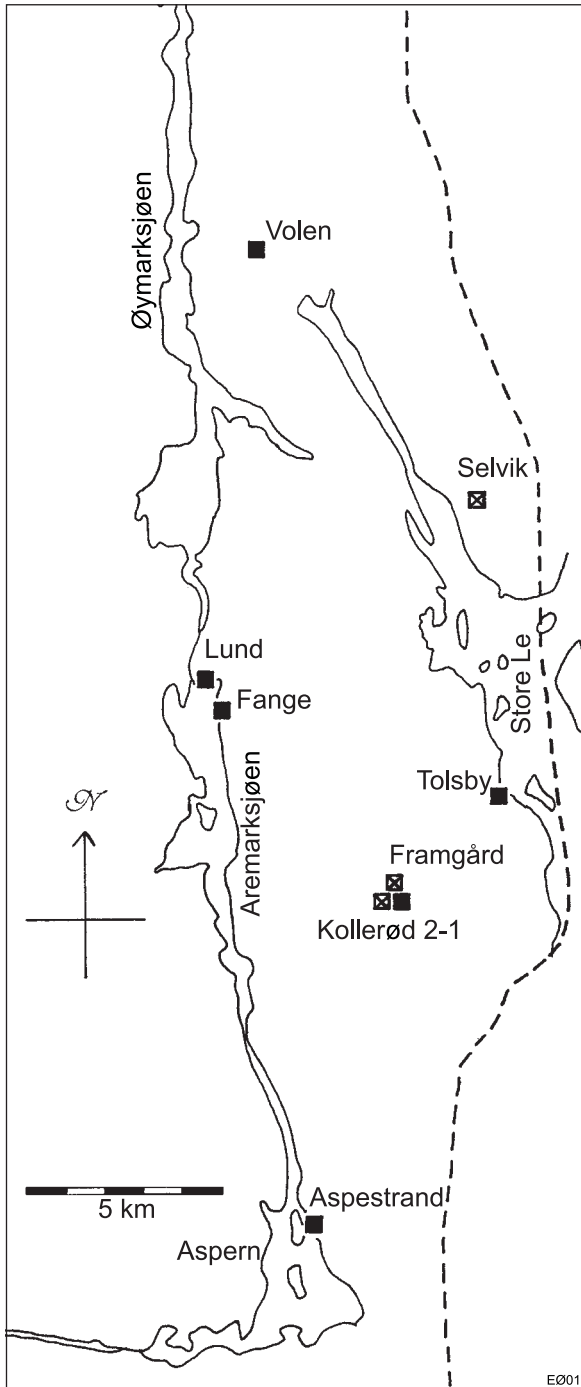
Langt på vei kunne det synes som om utgravningen på Fange representerte slutten på noen organisert forskningsinnsats rettet mot de norske hellekistene. I senere år har det allikevel av og til vært gjennomført enkelte undersøkelser når meldinger om nye oppdagelser har nådd de antikvariske myndigheter. Få av disse undersøkelsene har imidlertid ført til resultater av betydning. En grav som ble undersøkt på Hafslund i Skjeberg i Østfold under vanskelige forhold i 1944 av Anders Hagen og Erik Hinsch (E. Johansen 1976:56) er udatert og usikker. Det samme gjelder restene av et gravkammer som ble undersøkt av Hagen og Erling Johansen på Kollerød i Aremark, trolig i 1947 (upublisert, men omtalt i Fornminneregisteret under nr. ID:006671).

En utgravning Arne Emil Christensen foretok av et steinbygget gravkammer på Nes i Svelvik, Vestfold i 1960 førte til at det ble funnet en nakkeende av en enkel skafthulløks (upublisert, se nedenfor). Og så nylig som i 1984 ble hva som kan se ut til å ha vært en hellekiste på Framgård i Aremark ødelagt uten å ha vært undersøkt, selv om den var ordentlig registrert i Fornminneregisteret under nr. ID:006677. Ingen funn er bevart, og graven er udatert.

Som del av feltarbeidet forut for denne oversikten, ble det gjennomført en nyundersøkelse av hellekisten på Aspestrand i 1997 av forfatteren. Og i 2000 ble en forekomst som kunne mistenkes for å være en ødelagt hellekiste på Lund i Aremark undersøkt med utmerket resultat; det samme skjedde på Volen i Marker høsten 2002 (se nedenfor). Det er også foretatt befaringer til steder hvor forskjellige meldinger kunne tyde på at det fantes hellekister, med lovende iakttagelser som resultat.

De enkelte monumentene

De enkelte hellekistene beskrives her i geografisk orden, fra sydøst mot nord og vest langs Norskekysten. Lokaliteter som har gitt sikre dateringer til senneolittisk tid vil bli beskrevet først, mens andre, som av og til har vært nevnt i

Figur 1 Aremark-Marker-distriktet i det østlige Østfold med kjente senneolittiske hellekister (svarte kvadrater) og lignende, ennå udaterte graver (kvadrater med kryss).

Figure 1 The Aremark-Marker region in Østfold, SE Norway with known LN stone cists or gallery graves (black squares) and similar, not yet dated graves (crossed squares).

eldre litteratur eller kan sies å ha interesse av andre årsaker, vil bli beskrevet kortfattet i et eget avsnitt etterpå.

Aspestrand, Aremark, Østfold

De svære steinhellene som danner veggene i denne hellekisten ligger på vestsiden av Aspern (fig. 1), omlag hundre meter fra stranden og omgitt av Søndre Aspestrands marker. Steinhellene var godt kjent lokalt og hadde fått sin plass i sagn om flyvende drager og oldtidens store konger da Gustafson kom til stedet i 1909 og foretok en utgravning og restaurering. Han reiste de to steinhellene tilbake til deres antatte stående stilling. Siden denne undersøkelsen ser ut til bare å ha omfattet selve kammeret, gjennomførte forfatteren en ny utgravning i 1997, med gjenutgravning av kammeret og sjakter gjennom den omgivende haugen.

Slik det er bevart, består anlegget av de to store steinhellene, som står med omlag halvannen meters avstand. Den sydvestre hellen er ca. 3,4 m lang og rager nå 0,7 m opp, den nordøstre hellen er ca. 2,5 m lang og står i omtrent samme høyde som den andre. Skjønt endene mangler, avgrensers disse to hellene et kammer på ca. 2,5 x 1,5 m, orientert nordvest-sydøst (fig. 3). Et par mindre heller som nå finnes i hva som må være sekundære posisjoner utenfor kammerets sydøstre ende, kan ha inngått i konstruksjonen. Der ligger det også en rund kampestein som kan ha dannet et lukke foran inngangen slik Gustafson foreslår (1914:7).

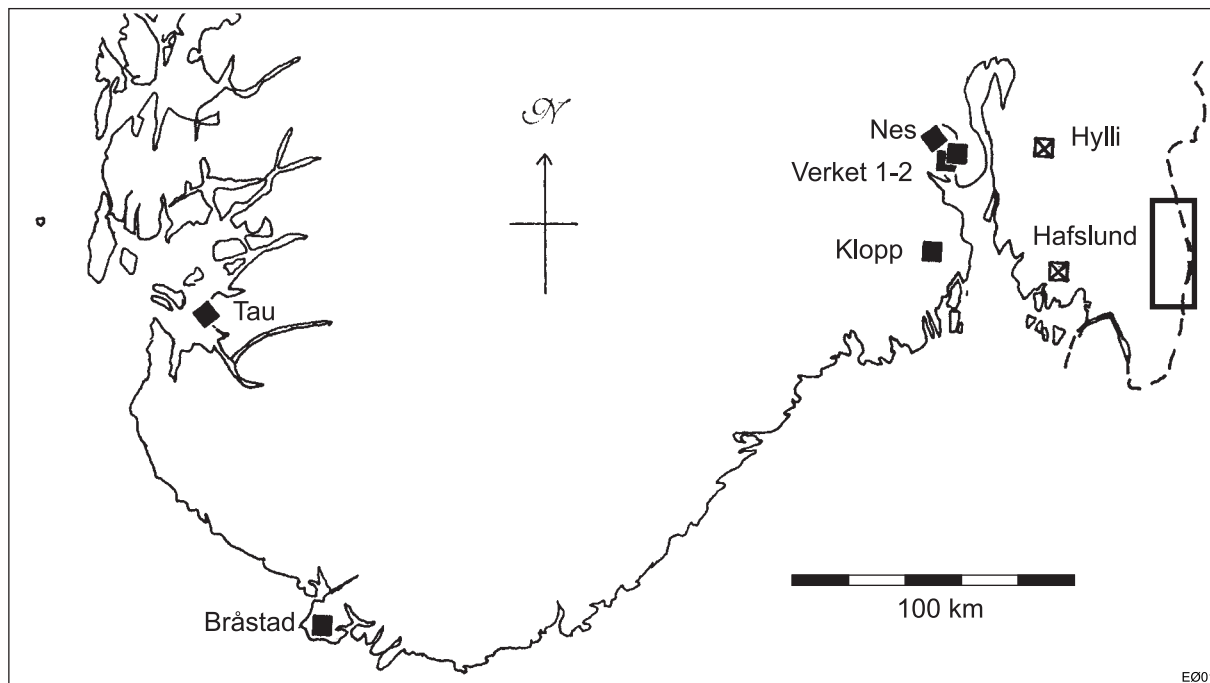
Dette kammeret er omgitt av en mer eller mindre jorddekket røys, under en halv meter høy og nærmest rund med tverrmål omtrent 8 m. Det virker ikke sannsynlig at røysen noen gang har dekket kammeret, som derfor formodentlig alltid har raget opp over haugen.

Gustafson gjorde følgende funn, temmelig sikkert inne i kammeret:

C 21405

- Nærmest trekantet avslag av flint, 69 mm langt. Kanskje dette skal betraktes som et forarbeid til en flateretusjert pilespiss, slik Apel foreslår (Apel 2001:217ff).
- Avslag av flint. Brent. 38 mm langt.

- To udekorerte potteskår, henholdsvis 37 og 8 mm store. Tegninger av a-c finnes i Østmo 1988:281.

Figur 2 Syd-Norge med sikre og udaterte hellekister. Tegnforklaring som i figur 1, i tillegg til at svarte romber representerer bronsealdergraver med steinsaker. Rektangelet viser kartutsnittet i figur 1.

Figure 2 S. Norway with certain and undated stone cists of LN types. Legend as in Fig. 1, plus black diamonds representing Bronze Age graves containing stone artifacts. The rectangle shows the position of the map Fig. 1.

- d. Et fragment av et bein av sau (*Ovis sp.*). Et forsøk på å datere dette ved Dateringslaboratoriet i Lund var mislykket, og beinet gikk tapt i forsøket.
- e. Ti små fragmenter av brent bein.
- f. Et stykke av svart materiale av uviss karakter, 29 mm stort.
- g. Tre kullfragmenter, trolig resente.
- h. 7 avfallsstykker av hvit kvarts.

Utgravningen i 1997 resulterte i disse funnene:

C 52648

Fra kammeret:

- a. Odden av et flateretusjert redskap av flint, 1,7 cm langt. Det kan ha tilhørt en dolk.
- d. To stykker brent flintavfall.
- ad i. 78 avfallsstykker av hvit kvarts.

Fra haugfyllen:

- b. En bipolar kjerne av flint, 2,7 cm lang.
- c. e. Tre stykker flintavfall, det ene brent.
- f. Fire sammenhengende, udekorerte potteskår.
- g-h. Tre andre udekorerte potteskår.
- ad i. Ytterligere 87 avfallsstykker av hvit kvarts.
- j-k. Tre kullprøver, j fra den nordøstre kanten av haugen, k fra kammergulvet. Den første er blitt datert til 40 ± 50 BP (GrA-16560) og således vist å være resent.

De to forsøkene som er gjort på å datere denne graven radiologisk har altså ikke ført frem. Det er imidlertid intet ved funnene som antyder noen senere datering enn SN, og heller ikke en tidligere, for den saks skyld. Og fragmentet som kan stamme fra en dolk antyder faktisk en datering til senneolittisk tid. Det store avslaget som

ble funnet av Gustafson hørte nok også til gravgodset (sml. Apel 2001:224ff). De udekorerte potteskårene er ikke lette å datere. I prinsippet burde de som ble funnet i haugen, være eldre enn graven; skjønt ikke så mye, for da ville de vel neppe ha vært bevart.

Jeg kjenner ingen nær parallell til de mange stykkene av hvit kvarts som ble funnet både i kammeret og i haugen. Redskaper av kvarts er knapt kjent fra Østfold, selv om Erling Johansen mente å ha påvist et kvartsbrudd på Kråkerøy (E. Johansen(†) 2001:55). Man kunne kanskje tenke seg at kvartsstykkene på Aspestrand hadde en funksjon i likhet med de hvite, brente flinten som ofte kan finnes i senneolittiske hellekister i Syd-Skandinavia. Men i mangel av nære paralleller, og siden flinten vanligvis, og ulikt kvartsen på Aspestrand, dekker gulvet i gravkamrene, virker det mer sannsynlig at kvartsen på en eller annen måte er kommet inn i haugen sammen med resten av byggematerialet, hvilken opprinnelse den ellers kan ha hatt.

Kollerød 1, Aremark, Østfold

Omkring 9 km nord for Aspestrand finnes det et annet gravanlegg som kan vise seg å være en senneolittisk hellekiste (Østmo 2002). Det ligger vest for Kollerødtjernet midtveis mellom Store Le og Aremarksjøen og består av en mer eller mindre oval haug av jord og stein på omlag 8 ganger 5,5 meter, i sydhellende terreng på Kollerød. Et temmelig markert krater sies å være et resultat av graving i haugen i 1880-årene. På den øvre, nordøstre siden av krateret finnes hva som kan se ut som enden av en delvis ødelagt steinkiste. Sideveggene ser ut til å ha seget innover, bortsett fra en helle som nå luter utover. Takhellene er eventuelt fjernet, som det så ofte er tilfelle. Flere heller ligger ved siden av krateret og kan ha vært flyttet da krateret ble gravet. Det kan til og med synes mulig å si at krateret har målt omkring 2 ganger 1 meter og var orientert nordøst-sydvest. Når dette skrives er denne oppdagelsen nokså fersk, men graven ble beskrevet allerede i "Østfolds Oldtidsminner" på grunnlag av Helge Gjessings registrering i 1910 (Brøgger 1932:110); der anses det imidlertid ikke mulig å si om haugen har hatt noe gravkammer selv om tilstedeværelsen av spredte heller nevnes. En ny regist-

ring i 1969 danner grunnlaget for omtalen i Fornminneregisteret (nr. ID:006670). Forsøket på å grave ut graven i 1880-årene nevnes begge steder.

Et ytterligere vink om hva slags anlegg dette er, foreligger i form av hva som i "Østfolds Oldtidsminner" beskrives som "et stykke bearbeidet gul flint" og som sies å være funnet ved gravingen på 1880-tallet. Da dette nylig ble identifisert i Borgarsyssel Museum som nr. 1015A, viste det seg å være en 14,3 cm lang flintdolk av Lomborgs type V A, oppskjerpet, men hel. Dette må være et klart signal om at vi her har med restene av en hellekiste å gjøre, med datering til SN II. En ny utgravning av anlegget er under forberedelse.

Tolsby, Aremark, Østfold

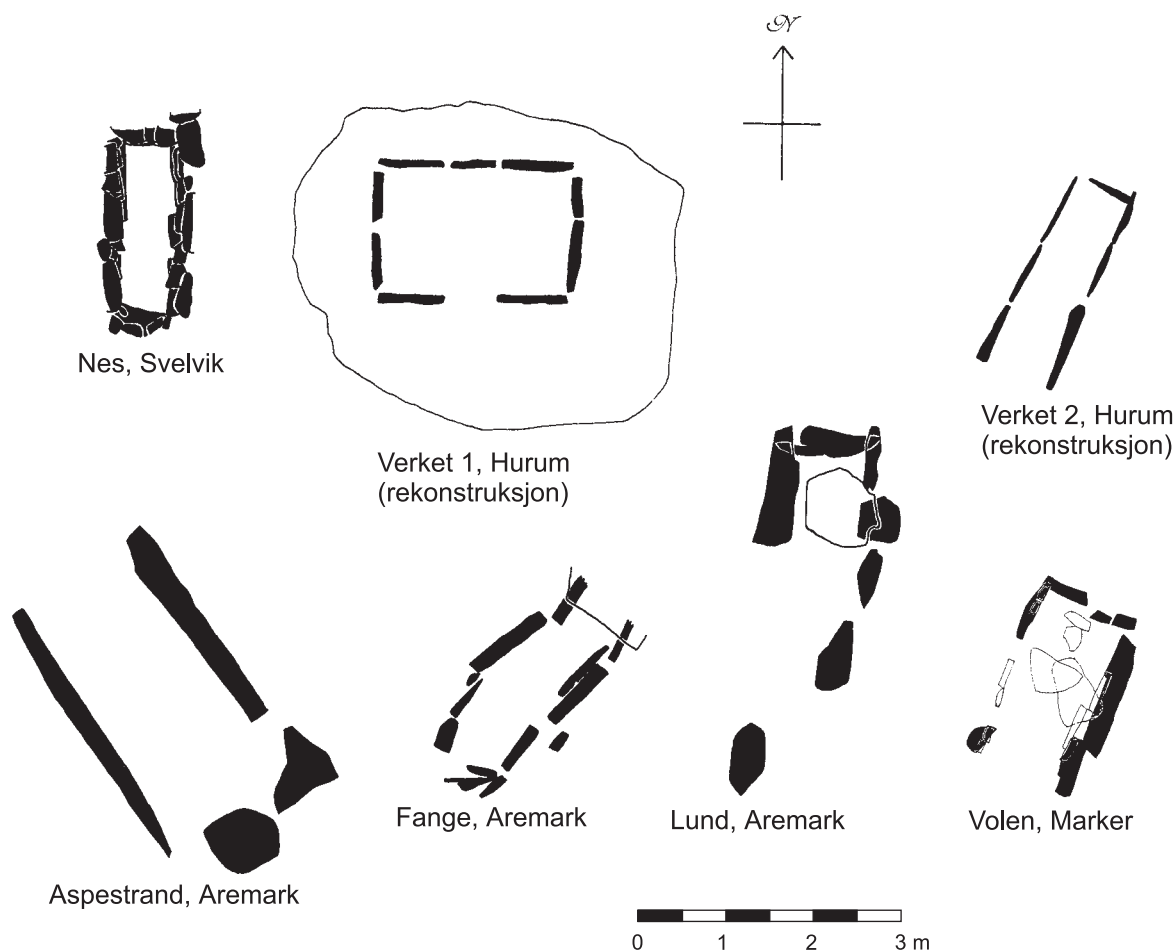
Tre kilometer lenger mot nordøst fantes det en gang en hellekiste på Tolsbystrand, bare førti meter fra den vestlige stranden av Store Le (fig. 1), som strekker seg videre inn i Värmland med mange flere hellekister ved strendene der (Heimann 1995; 1998). Graven var blitt fjernet omkring tyve år før Gustafson landet der sommeren 1909. I noen tid deretter lå den store takhellen etter sigende som dørhelle foran det lille huset som ble bygget på stedet omkring 1890, men ved ØK-registreringen i 1969 var den forlengst fjernet. Den samme hellen, eller en annen som også hadde dekket graven, sies fremdeles i dag å ha vært brukt i byggingen av en brygge som i sin tur er fjernet siden. Det finnes et fotografi av bryggen fra omkring 1930 som viser hellen på plass der.

I 1909 var erindringen om graven ennå nokså fersk, og den ble beskrevet som bestående av en stor helle ved hver ende og flere mindre heller langs sidene (Diesen 1909:21; Brøgger 1932:109f). Ettersom det også sies at graven først ble oppdaget da man grov kjeller for huset på stedet, kan man kanskje anta at graven var av den rektangulære, lukkede typen, og at den hadde vært dekket av en haug.

Gustafson tok vare på endel saker som ble sagt å være funnet i graven. Det er disse:

C 21403

a. Flintdolk av Lomborgs type III D, 13,4 cm lang.

Figur 3 Forenklete grunnplaner for norske senneolittiske hellekister.

Figure 3 Simplified plans of Norwegian Late Neolithic stone cists or gallery graves.

b. Odden av et annet flintredskap, kanskje en sigd, 5,5 cm lang. Fotografier av begge stykker finnes i den trykte tilveksten, A. W. Brøgger (ed.) 1917:197.

Dateringen av funnet må etter dette bli SN II.

Fange, Aremark, Østfold

Denne graven ligger ca. 6 km nordvest for Kollerød 1 som ble nevnt ovenfor, midt på tunet på Fange på en lav høyde øst for Aremarksjøen, ca. 115 meter fra stranden og 21

meter over sjøen (fig. 1). Beliggenheten er markant og gir godt overblikk over omgivelsene, men hvilken betydning dette kan ha hatt i steinalderen vil blant annet ha berodt på hvilken vegetasjon som fantes da.

Graven ble oppdaget som resultat av graving i tunet sommeren 1919, og umiddelbart gravet ut og restaurert av A. W. Brøgger. Utgravningsrapporten ble aldri offentlig publisert, men undersøkelsen omtales kortfattet av flere forfattere (Shetelig 1922:322; G. Gjessing 1945:427ff; H. Gjessing(†) 1947:35f). Den viktigste kilden til

kunnskap om anlegget i dag er Brøggers dagbok, som gjør det klart at den gjenværende takhellen hadde vært delvis synlig, og at graven for øvrig var dekket av en haug med tverrmål på 10-12 meter. Selve kisten var orientert nordøst-sydvest, og kan ha vært åpen mot sydvest. Den var bygget av ni store heller og flere mindre som til dels dekket åpningene mellom de store fra utsiden. Kammeret målte ca. 3 ganger 0,8 m (fig. 3).

Funnene fra gravkammeret omfatter flere saker som tydeligvis tilhører en sekundærbegravelse, trolig fra en gang i eldre jernalder; blant annet et stort leirkar som ble påtruffet stående i den sydvestre enden av kammeret, fylt med brente bein, et spinnehjul og et bryne (C 22799 b-f, H. Gjessing(†) 1947:35f). Disse funnene behøver ikke å oppta oss ytterligere her; karet b) vises på et fotografi sammen med a) (se nedenfor) i G. Gjessing 1945:429, og er også publisert i den trykte tilveksten, H. Gjessing(†) 1947:35; en tegning av a) er publisert i Østmo 1988:219.

De eneste stykker som ble funnet og som kan dateres til steinalderen, var flere biter av et leirkar nærmest av bøtteform slik det var vanlig i SN, dekorert med inntrykk av grovt, kanskje imitert snorstempel i fiskebeinsmønster og en rekke negleintrykk rett over bunnen (C 22799 a). Dette karet er temmelig likt kar som er funnet i flere danske og svenske hellekister, som for eksempel den velkjente kisten i Skogsbo i N. Säm socken, Västergötland (Forssander 1936:Taf. XXIV) og et funn fra Alby, Botkyrka socken, Södermanland som eksempel på et nyere funn (Andersson 2001:77). Dekorerte kar later i det hele tatt til å være vanligst i svenske funn (sml. Anderbjörk 1932:37). Mer eller mindre lignende keramikk er allikevel også kjent fra gravfunn fra England, Nordvest-Tyskland og Nederland (Kühn 1979:78). Såvel i form som dekor hører karet fra Fange derfor til en alminnelig senneolittisk type, og bare negleintrykkene like over bunnen ser ut til å være et originalt trekk. Forssander la vekt på den nære og ganske klare forbindelse mellom slik keramikk og keramikken i den sene båtøskulturen i slutten av mellomneolittisk tid (Forssander 1933:48ff; 1936:137f). Som følge av dette virker det på det rene at hellekisten på Fange er fra senneolittisk tid, og kanskje ikke for sent i perioden å dømme etter de sammenhenger snor-

stempeldekorert keramikk er funnet i i en vid nordvesteuropeisk sammenheng (Kühn 1979:78). Skulle man holde seg bare til skandinaviske funn, kan en så presis datering imidlertid synes vanskelig så lenge den senneolittiske keramikken er så lite studert som den er.

Lund, Aremark, Østfold

Lund er Fanges nabogård mot nordvest, og hellekisten på Lund ligger omlag 15 meter over Aremarksjøen og bare 40 meter fra stranden, på en lav rygg i sydhellende terreng (fig. 1). Det kan godt hevdes at beliggenheten er fremtredende i landskapet. Graven ble registrert for Fornminneregisteret i 1969 med nr. ID:006654 som en mulig hellekiste, men med en litt forvirrende, forsøksvis datering til jernalderen. Ellers er den ikke omtalt i litteraturen, men så tidlig som i 1973 foreslo Erling Johansen under en visitt til Aremark for forfatteren at den kunne være fra steinalderen.

Dette ble bekreftet på overveldende vis ved vår utgravning av monumentet i august 2000. Selve kisten var nokså ødelagt, dels på grunn av den dårlige kvaliteten på de gneishellene den var bygget av, og dels fordi det kunne se ut til at det hadde vært innbrudd i den sydvestre delen av kisten en eller annen gang med nokså store skader som resultat. Like fullt var det klart at den hadde vært orientert nord-syd. Nordenden og deler av langsiden kunne identifiseres nokså klart, og vestsiden sto fremdeles på plass i form av en stor helle som målte ca. 1,20 m i lengden og 0,7 m over kammergulvet. Fire heller sto mer eller mindre på plass i østveggen, og en takhelle på ca. 1,0 ganger 0,9 m hvilte stadig på en av østveggenes heller, men hadde ellers seget på skrå ned i kisten. Flere andre heller lå omkring i den steinhaugen som utgjorde den sydvestre delen av kisten, for å si det slik. Kisten kunne sees å ha vært minst 2,5 m lang, og omtrent 1 m bred. Det kunne ikke avgjøres om sydenden har vært åpen eller lukket (fig. 3).

Kisten befinner seg øverst i en haug av jord og stein, som neppe noen gang har nådd mer enn halvveis opp på kistens vegger. Haugen er nærmest oval og måler ca. 10 ganger 12 m.

Kisten hadde vært fylt med jord, men gulvet besto av

gul sand. Øverst i den ble disse sakene funnet:

C 52647

a. Grepet av en flintdolk av Lomborgs type III A (Lomborg 1973:47), 8,9 cm lang. Det lå omtrent midt i kisten.

b. Flintdolk av Lomborgs type III B (Lomborg 1973:47), 14,0 cm lang. Klingen er ganske kort og utvilsomt oppskjerpet. Den ble funnet i den nordlige delen av kisten.

c. Flintdolk av Lomborgs type III F (Lomborg 1973:49), 19,7 cm lang. Også denne ble funnet i den nordlige, best bevarte del av kisten.

d. Hjerteformet pilespiss, 2,5 cm lang. Den ble funnet omlag midt i kisten.

e. Hjerteformet pilespiss, 2,4 cm lang. Også denne ble funnet omtrent midt i kisten.

f-h. Tre ”skrapere”, henholdsvis 5,6, 4,7 og 8,1 cm lange. Alle ble funnet i den nordlige delen av kisten, en nærmest vestsiden. Tolkningen av disse stykkene som skrapere er den tradisjonelle, men som for Aspestrands vedkommende (se ovenfor) kan det tenkes at de (og i nedenfor) bør betraktes som forarbeider til flateretuserter spisser (jfr. Apel 2001:217ff).

i. Flintavslag, 6,9 cm langt, funnet i den nordlige delen av kisten.

To små trekullprøver fra kistegulvet har vært radiologisk datert, med resultatene 2450±60BP (GrA-17179) og 2410±60BP (GrA-17178). Dette betyr formodentlig at kammeret sto mer eller mindre åpent og tilgjengelig fra utsiden iallfall så sent som ved overgangen mellom bronsealderen og jernalderen omkring 500 f. Kr., eller eventuelt at det var da innbruddet i kisten ble gjort.

En trekullprøve fra den bevarte markoverflaten under haugen syd for kammeret er også blitt datert, med resultatet 3530±60BP (GrA-17177) eller 1940-1740 calBC ifølge OxCal v3.5. Det synes rimelig å anta at dette representerer den tid da graven ble bygget og brukt, noe som også bekreftes av den sannsynlige datering av type III-dolker (sml. Apel 2001:264ff).

Volen, Marker, Østfold

Den foreløpig nordligste hellekisten som er kjent i Haldenvassdraget, ble undersøkt på Volen i Marker i september 2002. Den har vært ukjent for fagfolk inntil de aller seneste år, men har vært kjent lokalt i generasjoner under navnet ”Kongegrava”. Den ligger på en skogkledd høyde syd for det forholdsvis lille Stikletjernet, like nord for nordenden av den armen av Store Le som går inn i Norge. Utgravningen brakte for dagen et kammer som lignet mye på det på Lund – ca. to og en halv ganger drøyt en meter, bygget av gneisheller, orientert omlag nord-syd og omgitt av en lav, jordblandet røys med åtte meters tverrmål. Vegghellene var som på Lund kilt fast med steinfliser på utsiden, men også i gulvnivå på innsiden. Ikke desto mindre var kammeret nå nærmest sprengt i stykker av kraftige fururøtter. I gulvnivå ble det gjort følgende funn:

a. Dolk av flint av Ebbe Lomborgs type III B

(Lomborg 1973, s. 47f., sml. Apel 2001, s. 239).

Bladet er forholdsvis kort og uvanlig nok med rund ”odd”. 13,4 cm lang. Funnet i den sydlige delen av kisten nær V-veggen.

b. Oddfragment av dolk, 3,1 cm langt.

c-e. 3 hjerteformede pilespisser.

f. Avslag av grå flint, kanskje emne til pilespiss (jfr. Apel 2001:217ff). Lengde 3,8 cm, bredde 23 mm. b-f ble alle funnet noenlunde midt i kisten.

Dateringen av denne graven blir etter dette SN II, i likhet med Tolsby og Lund.

Verket 1, Hurum, Buskerud

En mektig endemorene fra slutten av siste istid krysser Hurumhalvøya vest for Oslofjorden og strekker seg nesten tvers over Drammensfjorden på vestsiden, med bare den smale og kraftige Strømmen som skille. Nær vestenden av denne sandryggen i fjorden ble det funnet, og ødelagt, to hellekister for mer enn hundre år siden. Deres nøyaktige beliggenhet er vanskelig å rekonstruere i dag på grunn av den omfattende forandring som har skjedd av landskapet her i mellomtiden som en følge av de store, og nå nedlagte grustakene. Men ennå holdes minnet om steinaldergravene

i hevd på Verket, og sammen med de mer nøyaktige opplysninger W. C. Brøgger kunne innhente ved sitt besøk der i 1905, gir det oss et visst grunnlag for å slå fast at gravene sto omlag 150 meter fra hverandre og omtrent like langt fra sydstranden på Verket (fig. 2; cf. W. C. Brøgger 1905:235ff).

Begge gravene ser ut til å ha vært usynlige før de ble oppdaget. Verket 1 kom for dagen et par uker før jul i 1880 da en kjempemessig steinblokk på minst hundre tonn skulle sprenges. Det viste seg at den dekket et steinbygget gravkammer. I henhold til samtidige beretninger om oppdagelsen fra en mann på stedet, H. Andresen, målte steinen ikke mindre enn 4,3 ganger 3,6 ganger 2,4 meter, og lå vel temmelig sikkert i sin naturlige stilling. Gravkammeret var bygget av et ukjent antall steinheller, og trolig orientert noenlunde øst-vest. Kammeret skal ha målt omlag 2,20 ganger 1,6 meter (korrespondanse i Universitetets kulturhistoriske museers arkiv). Omtrent midt på sydsiden ser det ut til at det var en åpning på en halv meters bredde. Graven var nesten fylt med sand (fig. 3; sml. A. W. Brøgger 1938:135, note 3).

Skjelettene av tre menn ble funnet inne i kammeret, ihvertfall det ene med hodet mot øst. Disse skjelettene har vært omfattet med stor interesse av fysiske antropologer, først av korpselege C. O. E. Arbo, som kom til stedet bare en uke etter at funnet var gjort og som siden fraktet det til Christiania (Oslo), og som brakte det til den lærde verdens kunnskap med en artikkel i et fransk antropologisk tidsskrift før det var gått to år ("Il y a deux ans que, par hasard, quelques ouvriers occupés à faire sauter une grand pierre, mirent à jour un tombeau de l'âge de la pierre taillée" osv. (Arbo 1882:497)). I 1923 publiserte K. E. Schreiner funnet på nytt i en ytterst grundig avhandling. Der fastslo han at det dreide seg om tre skjeletter (ikke to, som Arbo hadde antatt), alle mannlige, to av modne individer og ett ikke mer enn 25 år gammelt. Deres gjennomsnittshøyde beregnet han til 164 cm. Det er interessant å merke seg at han fant at de to eldste personene hadde utviklet beina i overarmen på en måte som han mente måtte skyldes en særlig, langvarig arbeidsstilling av en eller annen art (Schreiner 1923:67f og 16). Beina

oppbevares i De Schreinerske samlinger ved Anatomisk Institutt ved Universitetet i Oslo under nr. 584.

Sammen med beina ble det funnet fem flintdolker, C 10476-10480, Rygh 1882:132; et fotografi av dem finnes hos G. Gjessing 1945:430; også Munch 1963:63. De er av Lomborgs (sml. også Apel 2001) typer II A (19,5 cm lang), I C (17,9 cm), I A/B (16,4 cm), I A (14,9 cm) og A/B (11,4 cm i dens nåværende forfatning) (i nummerorden). Den tidlige dateringen som antydes av denne typologien er blitt bekreftet av en radiologisk datering av en prøve av Individ nr. I til 3600±50 BP (T-2990) (2030-1880 calBC)¹, som stemmer bra med den senere del av Vandkildes periode SN I eller muligens overgangen til SN II (sml. Vandkilde 1996:139ff).

Verket 2, Hurum, Buskerud

Som omtalt ovenfor, lå denne graven omtrent 150 meter vest for Verket 1 (fig. 2), og ble oppdaget i 1900 hvorpå den umiddelbart styrtet ned i grustaket. Arkeologen Gustav Mørck kom til stedet kort tid etterpå, og ble dermed etter alt å dømme den første arkeolog til å besøke Verket. Ifølge hans rapport i Fortidsminneforeningens årsberetning var graven bygget av mer enn tyve granitheller og hadde hatt et flislagt gulv. Den målte omkring 2,5 ganger 1 meter og var orientert øst-vest. I vest endte den i en stor kampestein som målte omlag 1,90 ganger 1,80 ganger 1,50 meter og som sannsynligvis lå i sin naturlige posisjon. Graven så bare ut til å ha inneholdt én begravelse, med hodet mot vest. Disse sakene ble funnet sammen med den:

C 19886

Stridsøks av stein av Hagebyhögatypen, kanskje type V 2 (sml. Cederlund 1961), 16,5 cm lang.

C 19887

Flintdolk av Lomborgs type V A, med kort og tydeligvis oppskjerpet klinge, 15,2 cm lang. Fotografier av begge stykker finnes hos Munch 1963:64.

Mørck antok at øksen hadde ligget ved den dødes hode og dolken ved midjen (Mørck 1901:302f). Han samlet også sammen steinhellene fra bunnen av sandtaket,

foruten alle de opplysninger han kunne få av de arbeiderne som hadde funnet graven. Steinhellene ble siden brukt til å sette opp en rekonstruksjon av graven i Universitetshaven i Kristiania, hvor den sto til den ble fjernet i 1920 etter at det først var laget en plantegning av den (fig. 3). Denne plantegningen har formodentlig en viss verdi som en supplerende kilde til gravens konstruksjon, ettersom rekonstruksjonen vel må ha bygget på det Mørck kunne fortelle.

Dateringen av denne graven gis av flintdolken, og blir derfor SN II. Selv om den Forssander-Lomborgske dolkkronologien lenge har vært under betraktelig, om enn tidvis noe ufokusert ild (oppsummert i Apel 2001), virker det rimelig å tro at type V-dolker ble laget mot slutten av den perioden (sml. Madsen 1978:55f).

Nes, Svelvik, Vestfold

På Rogneberget, mellom Svelvik og Drammen på vestsiden av Drammensfjorden og med storartet beliggenhet med vid utsikt over fjorden, lå det en gravrøys med steinbygget kammer som hadde vært kjent lenge (Grieg 1943:79) da den ble undersøkt av Arne Emil Christensen i 1960 (fig. 2). Den er siden blitt fjernet².

Kisten var bygget i tørrmurteknikk og ikke av stående heller, og målte ca. 2 ganger 0,7 ganger 0,6 meter, orientert nord-syd (fig. 3). I sin upubliserte rapport anslår Christensen at røysen opprinnelig målte noe slikt som 9 meter i tverrmål, men at den var blitt noe ødelagt.

Det eneste som ble funnet i kammeret, var nakkeenden av en enkel skafthulløks (C 30006). Dessverre har det ikke vært mulig å oppspore denne i samlingen - noe som iallfall ikke er Christensens feil - men slik han husker den, hadde den en ganske bred og massiv nakke, noe som kan tyde på at den skal dateres til eldre bronsealder (Østmo 1977). Dette er selvsagt usikkert, men som saken ligger an er det så nær vi kan komme.

Klopp, Re, Vestfold

Et gravanlegg ble oppdaget på Klopp i Re (tidligere Ramnes) kommune ganske tilfeldig i 1852 under bygging av en vei, rimeligvis den veien fra Ramnes kirke til Linnestad som stadig går forbi Klopp (fig. 2). Opplysninger om

funnet ble samlet inn i 1861 av N. Nicolaysen (Nicolaysen 1862-1866:191f). I 1904, 52 år etter at funnet var gjort, kom geologen W. C. Brøgger til Klopp for å undersøke funnstedet, og fikk anledning til å snakke med Mathias Klop, som hadde vært til stede da funnet ble gjort så mange år tidligere og som også hadde vært Nicolaysens informant (W. C. Brøgger 1905:238ff). Ifølge disse kildene og også W. C. Brøggers vurdering besto graven av fire små steinbygde kister i en naturlig morenehaug. Kistene målte fire ganger to fot og var halvannen fot høye, og det var en avstand av en halv alen, dvs. en fot, mellom dem. Det sies ikke om de lå på rekke eller var ordnet på noen annen måte. Alle ble sagt å inneholde bein, trolig ubrente, og i en av kistene ifølge W. C. Brøgger, eller i to av dem som Nicolaysen antok, ble det funnet seks flintdolker.

Dolkene er:

- C 1874. Type IV B. 23,1 cm lang.
- C 1920. Type III C. 18,0 cm lang.
- C 1921. Type III B. 24,8 cm lang.
- C 2227. Type III B. 23,2 cm lang.
- C 2228. Type III B. 15,9 cm lang.
- C 2229. Type II B. 11,6 cm lang.

Et xylografi av den dolken som ble kjent først (C 1874) er publisert som R. 66 (Rygh 1885); et fotografi av alle seks finnes hos G. Gjessing 1945:431; et farvebilde av alle hos Østmo 1979b:29.

På typologisk grunnlag kan denne ganske tette sekvensen av typer mest sannsynlig dateres til overgangen SN I-II og SN II.

Bråstad, Vanse, Farsund, Vest-Agder (fig. 2)

Ifølge Helge Gjessing fant en mann her i 1898 to gravkamre av stein i åkeren ca. 150 meter syd for gårds-husene. De var omlag $4\frac{1}{2}$ ganger $2\frac{1}{2}$ fot store og lå på begge sider av gårdsveien med kortsidene mot hverandre, orientert sydøst-nordvest. En grav inneholdt en flintsigd som fremdeles er i behold (C 22143), videre en flintøks og flere pilespisser av flint, og den andre inneholdt en ”slengkule av sten med hul i” og flere pilespisser av flint. Dessuten fantes det potteskår i begge graver. Ingen av disse

sakene er bevart. Finneren mente videre at det kunne ha vært en haug over den ene graven (Petersen og Gjessing 1920:231).

Disse opplysningene ble samlet inn av Helge Gjessing sommeren 1917, og virker pålitelige nok. Disse to gravene var etter dette omkring 1½ ganger ¾ meter store og således nokså små, omtrent som dem på Klopp. Det er fristende å anta at pilesplissene var hjerteformede, siden de ble så sikkert identifisert. En datering til senneolittisk tid er i så fall rimelig, hva sigden jo også tyder på.

Tau, Strand, Rogaland (fig. 2)

En flintdolk (S 3253) ble sagt å være funnet her før 1909 på gulvet i et gravkammer av stående steinheller omgitt av en røys (Helliesen og Brøgger 1910:19; sml. også H. Gjessing 1920a:78 og 81). Dette er i så fall den eneste grav av hellekistekarakter som er kjent fra Rogaland forsåvidt som den inneholdt en flintdolk. Dolken er litt vanskelig å typebestemme nøyaktig fordi grepet ser ut til å ha vært avbrutt i gammel tid, men har mest sannsynlig vært av type VI. Det er derfor mulig at graven skal dateres til bronsealderen, og den bør kanskje sees i sammenheng med den ganske bemerkelsesverdige gruppen av graver fra eldre bronsealder i Rogaland (se Møllerop 1963). Potte-skår skulle også være sett i kammeret.

Usikre graver

Vi bør også kort referere forskjellige iakttagelser som er gjort kjent om mulige senneolittiske hellekister, men som hittil ikke er blitt bekreftet.

Vi trenger riktignok ikke oppholde oss lenge ved den påståtte hellekisten på **Iddebøen** i Idd, Halden, Østfold (Hougen i Brøgger 1932:10; Gjessing 1945:428), da den bare er en feiltolkning av en fullstendig naturlig sprekk i fjellet der, slik det viste seg ved et besøk på stedet i mai 2001.

Fra **Gollen**, også i Idd, Halden (fig. 2) melder Nicolaysen om funnet av et trekantet kammer av to steinheller inntil en naturlig bergvegg, inneholdende morkne bein og tre flintdolker (Nicolaysen 1862-1866:54;

Bjørn 1928:69f). En av dolkene er bevart; den er av Lomborgs type VI A (C 15386). Bjørn antar at dette var en steinkiste som dem på Klopp, men dette er i beste fall tvilsomt (se nedenfor).

På **Hafslund** i Skjeberg, Sarpsborg, Østfold (fig. 2) ble en gravhaug som de tyske okkupasjonsstyrkene hadde ødelagt, undersøkt i stor hast av Anders Hagen og Erik Hinsch i begynnelsen av april 1944. Bare kjernerøysen var tilbake, og i den fant de to steinheller på to meters lengde som hvilte på tørrmurte sidevegger av bruddstein. Hellene var orientert nord-syd. Det ble ikke funnet noe gravgods, men små fragmenter av bein nevnes i Hagens upubliserte rapport. Graven er omtalt av Erling Johansen, men egentlig ikke i ordelag som gir inntrykk av førstehånds kunnskap om funnet (Johansen 1976:56). Både Anders Hagen og Erling Johansen har fremholdt overfor forfatteren at dette sannsynligvis var en hellekiste fra steinalderen i likhet med dem i Aremark, men under de rådende omstendigheter må dette karakteriseres som svært usikkert. Johansens forsøk på å føre funnet av fire flintsigder i nærheten tilbake til denne graven er ikke overbevisende (C 23355, Johansen l. c.).

På **Kollerød**² i Aremark, omkring 600 meter vest for den tidligere omtalte graven på Kollerød, undersøkte Hagen og Johansen, trolig i 1947, restene av et steinbygget gravkammer under vanskelige forhold (fig. 1). Bare enden av kammeret var bevart, og veggene var bygget i tørrmurteknikk. Kammeret var omkring en meter bredt. Det ble ikke funnet oldsaker, og graven er udatert. Graven er omtalt i Fornminneregisteret som ID:006671, men er for øvrig upublisert. Det er ikke lett å kommentere dette funnet ut over å si at konstruksjonen med vegger av tørrmur er forskjellig fra de sikkert bestemte og daterte hellekistene.

Som nevnt i innledningen, ble en annen mulig hellekiste ødelagt så nylig som i 1984 på **Framgård**, en kilometer nord for Kollerød 2. Den omgivende haugen målte 6 ganger 3,5 meter, men detaljer om kisten er ikke kjent og ingen funn er bevart. Monumentet var beskrevet i Fornminneregisteret før det ble ødelagt (nr. ID:006677).

En ferskere og mer lovende oppdagelse gjelder en mulig hellekiste på **Selvik** i Marker. Den ligger i tett skog

omlag 200 meter øst for stranden ved Store Le, og ble oppdaget av Gro Anita Bårdseth fra Østfold fylkeskommune sommeren 2001 (fig. 1). Hun skal ha takk for opplysningene om graven, som ble bekreftet ved en felles befaringsallerede dagen etter oppdagelsen. Monumentet består av en noenlunde rund haug eller røys med tverrmål fire og en halv meter. Det som kan være et øst-vest-orientert kammer er synlig i form av noen heller som stikker opp midt i røysen; den mest påfallende er 90 cm lang og stikker 40 cm opp over røysen. Andre heller kan også sees, men inntil det kan foretas en nærmere undersøkelse, er dette et noe usikkert funn.

En hellekiste ble oppdaget i 1913 på **Hylli** i Spydeberg i Østfold og undersøkt og restaurert av A. W. Brøgger i 1915 (fig. 2). Det ble ikke gjort noen daterende funn, så graven må regnes som usikker. Brøgger publiserte bare en avisartikkel om funnet, men synes ikke å ha vært i tvil om at graven var fra steinalderen (Brøgger 1915). En nyundersøkelse som er i gang nå, vil forhåpentligvis bidra med nye opplysninger om Hylligraven, men inntil videre må den regnes som en usikker hellekiste. Ikke desto mindre har den ofte vært nevnt i forbindelse med de sikre hellekistene slik Brøgger antok, men kanskje også rett og slett fordi det finnes et førsteklasses fotografi av den, tatt av Otto Væring i 1915 like etter restaureringen og trykt mange steder (Brøgger 1932:11; G. Gjessing 1945:425; Hagen 1967:12; Magnus og Myhre 1976:93; 1986:91).

Kisten på Hylli er orientert nord-syd og måler ca. 2,6 ganger 1,6 meter, og står i en lav haug. Formen på haugen er noe usikker nå fordi det har vært tatt masser fra den. I hovedsak ligner denne graven avgjort på de sikre hellekistene, og det kan virke rimelig at den faktisk er fra steinalderen, men som sagt gjenstår dette å bevise.

To steinbygde gravkamre på **Rødtangen**, Holtenes, Hurum, omtrent 9 km syd for gravene på Verket, har av og til vært omtalt som (senneolittiske) hellekister i eldre litteratur (A. W. Brøgger 1938:136; G. Gjessing 1945:428; Munch 1963:65f; Lindblom 1980). Lindblom undersøkte en av dem i 1978, og forsøker i fraværet av daterende funn å stille seg åpen når det gjelder datering. En annen tidligere ukjent grav i nærheten ble undersøkt av forfatteren i 1984, og viste seg å være en virkelig dysse

med datering til annen halvdel av 4. årtusen f. Kr. Dels på grunn av de øvrige gravenes mulige sammenheng med dette monumentet, men hovedsakelig på grunn av konstruksjonsdetaljer og en ny vurdering av gjenstandsfunnene må det nå anses som mest sannsynlig at alle gravene på Rødtangen tilhører Traktbegerkulturen omkring 3400 f. Kr., og ikke er senneolittiske (Østmo 1985).

Et annet kammer bygget av nokså små steinheller finnes lengre nord, på **Lindberget** i Kongsvinger, Hedmark. Forekomsten er upublisert, og må kunne kalles et merkelig funn. Kammeret måler 1,70 ganger 0,90 meter og står i en lav røys som måler ca. 3,5 meter i diameter. Røysen ble oppdaget for omkring femti år siden og delvis ødelagt noen tid senere. Hverken gjenstandsfunn eller takheller er kjent. Det er vanskelig å se at denne graven helt kan måle seg med hva man ville vente av en senneolittisk hellekiste, med sine uvanlige mål og en beliggenhet langt borte fra sikre graver av det slaget. Mangelen på funn og fraværet av takheller hjelper heller ikke på saken. Men en slags hellekiste er jo dette i alle fall, og det ville være interessant om den kunne bli undersøkt og datert.

Blant alle disse usikre forekomstene er Hylli og kanskje Selvik de eneste som synes å være helt av samme slag som de sikkert daterte hellekistene i Østfold. Steinkammeret på Gollen har ingen nær parallell som jeg kjenner til, og er derfor vanskelig å ta stilling til. Hafslundgraven er også usikker; tilsynelatende lignet den gravkamrene på Nes og kanskje Kollerød 2, som var bygget i tørrmur og ikke av steinheller. Datering av disse gravene er usikker, men det finnes tegn som tyder på at de er sene, dvs. fra eldre bronsealder. Og som nettopp nevnt, så mangler det en del på at steinkammeret på Lindberget kan betraktes som en senneolittisk hellekiste.

På den annen side kan det godt tenkes at det finnes andre, foreløpig ikke sikkert identifiserte senneolittiske hellekister, og flere meldinger i arkivet i Universitetets kulturhistoriske museer (tidligere Oldsaksamlingen) er i behov for å kontrolleres med henblikk på dette. Foreløpig synes det for tidlig å gå i detalj om slike usikre iakttagelser.

Typer av hellekister

Ennå for 150 år siden sto hellekistene fra steinalderen etter alt å dømme for det meste hele og urørt, slik de hadde gjort i omkring fire tusen år. Eldre tiders roligere puls kan ha vært med på å gjøre dette mulig - eller iallfall delvis, for det kan vel også ha hatt sitt å si at alle forhistoriske graver ble omfattet med en viss respekt inntil vår egen, respektløse tidsalder satte inn. I dag støter ethvert forsøk på å rekonstruere hellekistenes utseende på store vanskeligheter på grunn av de ødeleggelser kistene har vært utsatt for i de seneste generasjoner, og på grunn av at opplysningene om hvordan de tok seg ut før disse ødeleggelserne skjedde, er så mangelfulle.

Typologisk sett kan det se ut til at vi har å gjøre med tre mer eller mindre ulike typer av hellekister, som også i noen grad har ulik geografisk utbredelse. Noe slikt ble foreslått allerede i 1916 av A. W. Brøgger i et foredrag for det første nordiske arkeologmøte i Kristiania det året. Foredraget ble dessverre aldri publisert, men ifølge Helge Gjessings referat betraktet Brøgger de to gravene i Aremark som var kjent den gang (Tolsby og Aspestrand) og den udatert graven på Hylli som tilhørende en gruppe, og dem på Verket som en annen, slik at den første hadde sine nærmeste paralleller i nabodistriktene i Sverige, mens de siste lignet på danske, dvs. jyske graver. I denne forskjellen mente Brøgger allerede å se det eldste uttrykk for en forskjell mellom Østfold og Vestfold som karakteriserer det meste av den senere forhistorien (H. Gjessing 1918:191f).

Med noe flere funn til disposisjon og en noe mer utviklet forståelse av senneolittisk tid i Norden, kan vi nå modifisere Brøggers forslag noe. Som nevnt kan det være rimelig å dele materialet inn i tre grupper. Østfoldgravene fremtrer da som en enhet i enda høyere grad i dag enn de gjorde i 1916. Alle de seks sikkert daterte hellekistene i Østfold var rektangulære, orientert noenlunde nord-syd (fig. 3), og alle ser ut til å ha vært omgitt, men ikke helt dekket av temmelig runde hauger eller jordblandete røyser med tverrmål på 7-12 meter. Fire av gravene ser også ut til å ha vært åpne mot syd, skjønt dette er usikkert i alle tilfeller unntatt Fange. Den forsvunne Tolsbygraven var

antagelig lukket, i henhold til erindringer om den som ble skrevet ned i 1909, og når det gjelder den ennå i hovedsak uutgravde kisten Kollerød 1 kan intet sikkert sies om dette. De fleste av takhellene ser ut til å ha forsvunnet tidlig, men bare Aspestrand er helt uten spor etter dem - med mindre de også ble brukt i en brygge i nærheten, slik den forrige eier av Aspestrand søndre har tenkt seg i samtale med forfatteren. - Ellers kan man kanskje tenke seg Hylligraven vil vise seg å tilhøre denne gruppen også.

Som for Brøgger, utgjøres den andre gruppen av de to gravene på Verket i Hurum (fig. 3). Med deres oppdagelseshistorie er det vanskelig å uttale seg sikkert om konstruksjonsdetaljer ved selve kistene, bortsett fra at de synes å ha vært rektangulære og orientert øst-vest. Men ett konstruktivt trekk som forener dem, er det at begge var bygget inntil store, og etter alt å dømme jordfaste steiner. Deres topografiske nærhet og felles orientering bidrar også til å skape et inntrykk av et nokså ensartet par. En viss forsiktighet i konklusjonene kan allikevel tilrådes, spesielt på grunn av dateringene av de to gravene. Basert på dolkenes typologi, kan flere hundre år tenkes å skille begravelsene i Verket 1 og Verket 2 (sml. Apel 2001:264ff), noe som gjør det vanskelig, skjønt kanskje ikke helt umulig å se for seg at det ligger en lokal tradisjon bak den tilsynelatende likheten dem imellom. Man blir i så fall nærmest henvist til å anta at det har eksistert mange flere graver på Verket som er sporløst forsvunnet. Med tanke på den intensive utnyttelsen av sandforekomstene på stedet gjennom mesteparten av 1900-tallet er dette faktisk ingen umulighet, men særlig overbevisende ter ikke en slik tankerekke seg.

Kombinasjonen av naturlige, jordfaste steiner og hellekister ser ikke ut til å ha vært alminnelig. Noen flere tilfeller er allikevel kjent. I en fersk oversikt over hellekister i Närke nevner Tomas Ekman tre slike graver på Prästgården i Sköllersta, som alle var bygget slik at en stor, jordfast stein dannet den ene veggen; han kaller denslags graver for Sköllerstatypen (Ekman 2000:83ff).

Om denne skikken er noe annet enn tilfeldig er ikke til å avgjøre med sikkerhet, så få tilfeller som er kjent og såpass mangelfulle som opplysningene om dem er. Det

kan allikevel være verdt å tenke over om de kan ha hatt noe å gjøre med skikken å begrave de døde i enkle graver ved store steiner. Flere beskrivelser kan tyde på at dette var vanlig i SN, både i Sverige og Norge. Dette ble kommentert av G. Gjessing (1945:432ff); ytterligere noen eksempler nevnes av Bakka (1963) og forfatteren (Østmo 2000). Dette kunne være en måte å skape et synlig monument på med enkle midler, men vel så interessant er muligheten for at denne skikken kan ha hatt forbindelse med animistiske forestillinger om de transcendentale kreftene i naturen, og spesielt om de krefter som skjulte seg i påfallende naturfenomener slik som store steiner.

Når det er sagt, kan særlig den store Verket 1-kisten med en viss rimelighet kanskje stilles sammen med de nordjyske kistene slik A. W. Brøgger foreslo. De fleste av dem er også tidlige (Kjær 1911; Lomborg 1973:121f), men det skal også sies at et så alminnelig fenomen på Jylland som et eget forrom er ikke kjent fra noen av de norske kistene.

Den tredje gruppen av kistene er de på Klopp og Bråstad og kanskje til og med Gollen, dersom man istemmer Anathon Bjørns vurdering av dem. Det er selvfølgelig vanskelig å gi noen sikker vurdering av disse gravene, som alle sammen forsvant lenge før de kunne undersøkes ordentlig, slik at vi er henvist til beskrivelser fra folk uten arkeologisk kompetanse. Men gravene kan se ut til å ha visse felles trekk, som omfatter både deres lille størrelse og det at de fantes flere sammen, og kanskje også fraværet av haug selv om det i noen tilfeller er usikkert.

Anathon Bjørn sammenlignet kistene på Kopp (og Gollen) med skotske hellekister. Et antall flerrummede steinkister fra senneolittisk tid er også beskrevet fra det sydvestlige Skottland (Bryce MDCCCIII), og hvis graven på Klopp virkelig var en kiste med flere rom, kunne en slik sammenligning kanskje ha noe for seg. Men dette er som vi har sett høyst usikkert. Tanker om forbindelser mellom De britiske øyer og Vestlandet i steinalderen har vært luftet fra tid til annen (Shetelig 1922:258ff; Fett & Fett 1979:89); den typologiske vurderingen som dannet grunnlaget for slike ideer er siden blitt bestridt, for såvidt det gjelder de såkalte tosidige flintøkse, se Bakka &

Kaland 1971:10f og Berg 1993. Det er like fullt interessant å tenke over om det foregikk noen trafikk over den nordlige delen av Nordsjøen i senneolittisk tid, og et tilsynelatende mer ubestridelig minne om det omtales av Marstrander 1979 (skjønt trafikken vel ikke nødvendigvis må ha foregått med skinnbåt!). Men så langt det gjelder hellekistene, er de likheter Bjørn trakk frem, ikke bindende, og så lenge det ikke er mer å bygge på, har vel denne teorien et visst preg av en litt overoptimistisk diffusjonisme.

Til dette kommer gravene på Nes og Tau. Dårlig kjent som de er, burde man kanskje være forsiktig med å uttale seg om dem, men det er ikke desto mindre et par forhold som kunne kommenteres. Det er for det første dateringen, som trolig skal være eldre bronsealder like gjerne som SN. Et annet poeng er at de begge ligger fjernt fra Østfold, hvor de sikre hellekistene med tilknytning til den svenske tradisjonen finnes. Dertil kommer at de begge snarest ligner på de typiske gravene fra eldre bronsealder; rektangulære kamre i stadig større røyser av stein. De kunne derfor muligens betraktes som representanter for en mer ensartet bronsealdertradisjon enn for de tilsynelatende geografisk mer forskjelligartede skikker som rådet i senneolittisk tid. At denne bronsealdertradisjonen var representert også i Østfold, kunne gravene på Hafslund og Kollerød 2 kanskje tenkes å vise - om det hadde vært mulig å datere dem.

Hellekistenes betydning

De norske hellekistene fra senneolittisk tid representerer det nordligste utslag av en skikk som var ganske alminnelig og vidt spredt i det nordvestlige Europa. Som vi har antydnet, svarer deres typologi i hovedsak til den som gjelder for slike graver i alminnelighet, og de kan derfor gjerne betraktes som bygget på grunnlag av de samme regler og skikker som rådet i hele den Skandinaviske senneolittiske jordbrukskulturen.

På den annen side kan det tenkes at de gravene som er bygget inntil store, jordfaste steiner, avspeiler ideer som hadde forbindelse med en animistisk tro på de tran-

scendentale krefter i naturlige merkverdigheter, noe man kan tenke seg at spilte en litt perifer rolle i senneolittisk tids religiøse verden. På tross av de mulige jyske paralleller kan de marginalt lokaliserte gravene på Verket derfor på et vis tenkes å representere marginale trosforestillinger også.

SN betraktes av mange som en tid preget av ekspansjon og konsolidering av bofast jordbrukskultur i Syd-Norge (f. eks. Hagen 1987). Dette ligger til grunn for både den vide utbredelse oldsaker av sydiskandinaviske, senneolittiske typer har i de landskaper som i sin alminnelighet ligger best til rette for jordbruk i Norden (se kartene i Apel 2001:281-290), fremveksten av boplasser med toskipete hus av sydiskandinavisk type og til og med funnenes tendens til å samle seg omkring steder som har rommet de største og beste gårdene i historisk tid, og i mange tilfeller har utviklet seg til virkelige storgårder eller herreseter. Som følge av dette har det av og til vært antatt at det har eksistert en virkelig kontinuitet i bosetningen i disse områdene helt siden den gang, i mer enn fire tusen år. Endog enkelte av stedsnavnene er blitt ansett som så gamle. Disse ideene har først og fremst spilt en rolle i arbeider som berører senneolittisk tid på Jæren i Rogaland (Møllerop 1963; Møllerop og Bakka 1964; Myhre 1981), men gjelder i Østfold også (E. Johansen 1976; se også Hagen 1987 og Østmo 1988:123ff), skjønt den mer presise form disse bosetningene hadde, spesielt i den eldste tiden, er langt fra sikker og mye debattert (f. eks. Skre 1991).

SN kan på en slik bakgrunn se ut til å ha vært en tid med stor sosial dynamikk, en virkelig pionertid, spesielt i store deler av Norge, hvor det var nå bofaste jordbruks-samfunn fikk forfeste med varig virkning (sml. også Prescott 1996; Prescott and Walderhaug 1995). Reisingen av monumentale graver for de mest fremtredende menn i disse samfunnene nådde allikevel ikke ut over de områdene som hadde de nærmeste forbindelser med lignende bosetninger i Syd-Skandinavia, spesielt senneolittisk tids bygder i Sverige. Det er påfallende at det ikke ser ut til å ha vært bygget hellekister annet enn rent sporadisk i de etter alt å dømme tett bosatte områdene på begge sider av Oslofjorden og likeledes i Rogaland, men at hellekiste-

byggingen i stedet fortøner seg som et marginalt fenomen sett i lys av norsk forhistorie. Sett så å si fra den motsatte vinkel er de norske hellekistenes marginale preg også tydelig i fraværet av de virkelig spektakulære former for slike graver, dvs. graver med mer enn ett kammer, med runde gavlhull og med virkelig monumentale dimensjoner slik det er nokså vanlig ikke lenger borte enn i Västergötland (Anderbjörk 1932). Men selv med tanke på dette bør de norske hellekistene betraktes som virkelige monumenter, både rent bygningsmessig og når det gjelder den beliggenheten de gjerne har, og dessuten når man tar i betraktning det omfattende arbeidet det må ha vært å bygge dem i det hele tatt.

Når det gjelder dateringsforholdene, kan bare Verket 1 og kanskje Klopp dateres til SN I. De øvrige er senere, og i de tilfellene hvor de finnes, samstemmer radiologiske dateringer og de typologiske forholdene om å datere dem til SN II. Så selv om både flintdolker og andre gjenstander viser at tidens ideer nådde uhindret frem til Oslofjordområdet i SN I, var det i SN II at de sosiale forhold som krevde at det ble reist monumentale gravanlegg, ble utviklet i signifikant grad.

I flere av kistene er det funnet et antall flintdolker og andre saker, noe som vel betyr at de ble brukt til gjentatte begravelser. Men bortsett fra sekundærgraven i Fangekisten tyder de nokså korte typologiske sekvensene av dolker i de enkelte gravene på at hver grav bare ble brukt i en begrenset tid. Selv om det ikke lar seg gjøre å beregne disse periodene nøyaktig, strider det ikke mot typologien å gjette på at for eksempel de seks dolkene fra Klopp ble deponert en gang per generasjon eller så. På den annen side kunne den tette typologiske sekvensen i Verket 1 eventuelt, men ikke nødvendigvis, bety at alle fem, og alle de tre personene, ble begravet ved en enkelt anledning.

I den ene region i Norge der hellekister ble noenlunde alminnelige i senneolittisk tid, i Aremark og Marker i Østfold like ved grensen til Värmland og Dalsland i Sverige, kan hellekistenes beliggenhet og utbredelse kanskje tenkes å avspeile noen av de forhold som påvirket byggingen og den etterfølgende bruken av disse markante anleggene på signifikant vis. Det er påfallende at de fleste av de sikkert daterte kistene ligger i nærheten av sjøene;

det gjelder også kistene på Volen, Kollerød og Framgård forsåvidt som de ligger nær mindre sjøer. Det kan rett og slett virke som om den slående forekomsten av hellekister i Østfold og de svenske nabolandskapene Värmland og Dalsland nettopp kan tilskrives den betydning det omfattende nettverket av sjøer hadde som ferdsselsåre og kommunikasjonssystem. Her ville ideer om hellekister og mange andre forhold kunne spres effektivt, og dette kommunikasjonsnettverket kan ha hatt avgjørende betydning for utviklingen av et integrert sosialt nettverk langs sjøenes bredder, med voksende behov for sosial markering i stor stil bokstavelig talt i kjølvannet. De tilgjengelige dateringene (Tolsby, Kollerød 1, Lund, Volen) tyder som sagt på at dette må ha foregått i SN II. Monumentene ligger gjerne nær jordbruksbosetningen, iallfall i høyere grad enn de årsvæsnene med gravkamre som også finnes i disse strøkene og som gjerne, skjønt tidvis noe usikkert, dateres til bronsealderen³. Gansum et al. har vist hvordan gravhauger kan ha sin beliggenhet bestemt av helt ulike topografiske forhold; blant de forslagene til kategorier de gir, kan det andre, med betegnelsen "under toppen" (Gansum et al. 1997:15), kanskje sies å svare best til hellekistene. Dette kan bety at hellekistene "henvendte seg" til et mer lokalt landskapsrom enn de mer ostentative bronsealdergravene for det meste ser ut til å ha gjort. Allikevel kunne det kanskje være en ide å utvide repertoaret med f. eks. "på stranden", som kan se ut til å ha vært poenget med en slik grav som den på Tolsby.

Hellekistenes tilknytning til jordbrukssamfunnene ser forholdsvis klar ut for de norskes vedkommende, selv om det ikke ser like klart ut for alle på svensk side av grensen

(Heimann 1998; 2001). Men de funn vi her har å gjøre med, mer enn antyder at byggingen av monumenter i hellekistenes dimensjoner utgjorde en betraktelig utfordring til bygningsmessig kompetanse og organiserende krefter i tidens fremvoksende jordbrukssamfunn, på lignende vis som i andre tidlige jordbrukssamfunn verden rundt når behovet for organisasjon og styring meldte seg. Behovet for å uttrykke retten til å strukturere og styre samfunnet må utvilsomt ha vært en sterk beveggrunn til å bygge monumenter og på den måten skape et sterkt bånd til forfedrene - enten de nå var virkelige eller mytiske eller begge deler. Byggingen av slike monumenter ville jo rett og slett være et sterkt bidrag til å *gjøre* forfedrene mytiske. Hvis det bare gjaldt å kvitte seg med de døde på en noenlunde respektabel måte, kunne vel det skje som i de flatmarksgravene som etter all sannsynlighet var den langt vanligste måten å begrave de døde på i senneolittisk tid, iallfall i de strøk vi tar for oss her⁴.

Når gravene er så jevnt fordelt som de er i Aremark, nesten med en grav for hver av de store gårdene, kan det være et signal om akkurat hvor langt den innflytelsen de vitner om, rakk. Det er til og med fristende å foreslå at byggingen av monumentale graver spilte en rolle i den prosessen det var å etablere jordbruksbygder i disse traktene, ved å understreke retten til jorden med forfedrenes hjelp. Når det først var gjort, trengte det ikke å gjentas, og på Fange, Lund og andre steder ble det sannsynligvis ikke bygget flere hellekister. Og skjønt de etter en tid ikke ble brukt til begravelser lenger, fortsatte hellekistene å tjene sitt formål i lang tid, må vi tro, ved å ligge der de lå og inspirere til ærbødighet og respekt omkring seg.

Noter

- 1 Takk til direktør Rolf Scheen for hans vennlige tillatelse til å bruke denne upubliserte dateringen.
- 2 Takk til professor Arne Emil Christensen for at han foreslo å inkludere undersøkelsen på Nes i dette prosjektet.
- 3 Den alminnelige datering av disse monumentene til bronsealderen har av og til blitt betvilt (f. eks. Sollund 1996).
- 4 I strøk hvor hellekistene er spesielt tallrike, har det faktisk vært foreslått at mesteparten av befolkningen

footnoter forts.

ble lagt til hvile i slike graver, som for eksempel av Gustavsson 1983 angående Gäleryd socken i Småland, med ikke færre enn hundre bevarte

hellekister. Men selv dette betraktelige antallet kan synes i laveste laget når det skal fordeles over de mange hundre år da senneolittiske gälerydere må ha gått bort.

Litteratur

- Anderbjörk, Jan Erik 1932: Västergötlands megalitgraver. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* IV/5-6 1932.
- Andersson, Kjell 2001: En hällkista vid Alby i Botkyrka socken, Södermanland. I Hans Bolin, Anders Kaliff and Torun Zachrisson (ed.): *Mellan sten och brons. Uppdragsarkeologi och forskning kring senneolitikum och bronsålder*. OPIA 27 & Stockholm Archaeological Reports No 39 2001.
- Apel, Jan 2001: *Daggers, Knowledge and Power. The Social Aspects of Flint-Dagger Technology in Scandinavia 2350-1500 cal BC*. Coast to coast-book 3. Uppsala.
- Arbo, C. O. E. 1882: La première découverte d'ossements humains de l'âge de la pierre en Norvège. *Revue d'anthropologie*. T. V, 2e série. Paris.
- Bakka, Egil 1963: Forntida i Odda, Ullensvang og Kinsarvik. I Olav Kolltveit: *Odda, Ullensvang og Kinsarvik i gamal og ny tid*. Bygdesoga I. Bd. I. Bergen.
- Bakka, Egil 1976: Fire vestnorske kystbuplassar frå yngre steinalder. *Iskos* 1.
- Bakka, Egil & Petter Emil Kaland 1971: Early Farming in Hordaland, Western Norway. Problems and Approaches in Archaeology and Pollen Analysis. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 4, No. 2 1971.
- Bårdseth, Gro Anita 1999: Om å gravleggje stridsøkse - ei metodisk tilnærming til depot og gravskikk. *Primitive tider. Arkeologisk tidskrift*. 1999.
- Berg, Evy 1993: Symbolic aspects of selected groups of Neolithic axes/adzes in Western Norway. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1991/1992.
- Berg, Evy 1998: Intensjonelle nedlegginger av flintgjenstander i Rygge og Råde, Østfold. Beskrivelse og analyse av tre funn og funnomstendigheter. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1997/1998.
- Björn, Anathon 1928: Bidrag til den yngre steinalder i Øst-Norge. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1927.
- Brøgger, A. W. 1915: Et 4000 aar gammelt monument. Stenaldersgraven fra Hylli, Spydeberg. *Aftenposten*. Morgennummer Søndag 11te juli 1915.
- Brøgger, A. W. 1917 (ed.): Universitetets oldsaksamlings tilvekst for aarene 1904-1915. *Oldtiden. Tidskrift for Norsk Forhistorie*. Bind VI andet Hefte.
- Brøgger, A. W. 1932 (ed.): *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge. I. Østfolds oldtidsminner*. Oslo.
- Brøgger, A. W. 1938: Elghornøksten fra Hurum-ryggen. *Viking*. Bind II.
- Brøgger, W. C. 1905: *Strandliniens Beliggenhed under Stenaldere i det sydøstlige Norge*. Norges geologiske undersøgelse. 41. Kristiania.
- Bryce, Thomas H. MDCCCCIII: On the cairns of Arran - A record of further explorations during the season of 1902. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*. One hundred and twenty-third session. 1902-1903.
- Børsheim, Ragnar L., Trond Løken, Kristin Oma, Lisbeth Prøsch-Danielsen og Eli-Christine Soltvedt 2001: Kvåle - bosetning og jordbruk fra steinalder til i dag. *frå haug ok heiðni*. Nr. 4 2001.
- Cederlund, C. O. 1961: Yxor av Hagebyhögatyp. *Fornvännen*.
- Diesen, Einar 1909: *Aremark og Ömark. En prestegjeldsbeskrivelse*. Kristiania.
- Ekman, Tomas 2000: "I dessa halfvilda människors grafvar..." - en presentation av hällkistor i Närke. I Lars Ersgård (ed.): *Människors platser - tretton arkeologiska studier från UV*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar. Skrifter No 31. Stockholm.

- Fett, Eva Nissen & Per Fett 1979: Relations West Norway-Western Europe Documented in Petroglyphs. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 12, No. 2, 1979.
- Forssander, J.-E. 1933: *Die schwedische Bootaxtkultur und ihre kontinentale Voraussetzungen*. Lund.
- Forssander, J. E. 1936: *Der ostskandinavische Norden während der ältesten Metallzeit Europas*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund. XXII. Lund.
- Gansum, Terje, Gro B. Jerpåsén, og Christian Keller 1997: *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. AmS-Varia 28. Stavanger.
- Gjessing, Helge 1918: Det første nordiske arkeologmøte. Kristiania 4.-8. juli 1916. *Oldtiden. Tidsskrift for Norsk Forhistorie*. Bind VII andet Hefte.
- Gjessing, Helge 1920a: *Rogalands Stenalder*. Stavanger.
- Gjessing, Helge 1920b: En stenaldersgrav paa gaarden Vestre Hauge, Vanse s. og pgd., Vest-Agder. *Oldtiden. Tidsskrift for Norsk Forhistorie*. Bind IX.
- Gjessing, H.(†) 1947: Universitetets Oldsaksamlings tilvekst 1921. *Universitetets oldsaksamling. Årbok 1943-1944*.
- Grieg, Sigurd 1943: *Arkeologiske landskapsundersøkelser i Norge. II. Vestfold Oldtidsminner*. Oslo.
- Gustafson, Gabriel 1900: En stenalders boplads paa Jæderen. *Bergens Museums Aarbog 1899*. No. I.
- Gustafson, Gabriel 1914: Megalitiske graver i Norge. *Oldtiden. Tidsskrift for norsk forhistorie. Avhandlinger tilegnet K. Rygh*. Kristiania.
- Gustavsson, J. 1983: Finnveden. En bebyggelse-arkeologisk analys. *Fjölnir*. Häfte 2. årg. 2. 1983.
- Hagen, Anders 1967: *Ancient Peoples and Places. Norway*. London. (Norsk utgave: *Norges Oldtid*. Oslo 1967).
- Hagen, Anders 1983: *Norges Oldtid. 3. utgave*. Oslo.
- Hagen, Anders 1987: Behov og vekst. Ekspansjon og arealbruk i Øst-Norge i neolittisk tid og bronsealder. *Viking*. Bind L - 1987.
- Heimann, Curry 1995: Hällkistor och stenåldersöar. *Värmland förr och nu 1995. Årsbok från Värmlands museum*. Årgång 92.
- Heimann, Curry 1998: Hällkistorna i Värmland - fynd och landskap. *in Situ. Västsvensk Arkeologisk Tidsskrift*. 1998.
- Heimann, Curry 2001: The landscapes of gallery graves in Sweden. The use of gallery graves in the transformation of Neolithic landscapes. In: Timothy Darvill and Martin Gojda (ed.): *One Land, Many Landscapes. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Fifth Annual Meeting in Bournemouth 1999*. BAR International Series 987, s. 85-95. Oxford.
- Helliesen, Tor og A. W. Brøgger 1910: Fortegnelse over oldsager indkomne til Stavanger Museum 1909. *Stavanger Museums Aarshefte* for 1909.
- Hemdorff, Olle 1993: Hus fra eldste bronsealder funnet på Talgje. *frå haug ok heiðni*. Nr. 4 1993
- Hemdorff, Olle og Flemming Krøger 1991: Fornminner og funn - årets utgraving på Sørbø i Rennesøy. *frå haug ok heiðni*. Nr. 4 1991.
- Hinsch, Erik 1948: Buplass-kulturen på Mørekysten i dolktida. *Viking*. Bind XII.
- Høgestøl, Mari 1990: Glimt fra årets utgravinger i Rennesøy. *frå haug ok heiðni*. Nr. 4 1990.
- Johansen, Erling 1976: Før byen ble by. I Erling Johansen, Lauritz Opstad og Martin Dehli: *Sarpsborg før 1839*. Sarpsborg.
- Johansen, Erling(†) 2001: *Slik ble Østfold til*. Rakkestad.
- Johansson, Bengt OH 1961: Stenåldershällkistor från svensk-norska gränslandskap. *Tor. Meddelanden från institutionen för nordisk fornkunskap vid Uppsala universitet*. Vol. VII. 1961.
- Johnson, Trine & Christopher Prescott: Late Neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre. *Arkeologiske Skrifter 7 fra Historisk Museum. Universitetet i Bergen*. Bergen.
- Kjær, Hans 1911: Gravkister fra Stenalderens Slutningstid. Nye Undersøgelser. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1910. II. Række. 25. Bind.
- Kühn, Hans Joachim 1979: *Das Spätneolithikum in Schleswig-Holstein*. Offa-Bücher. Band 40. Neumünster.

- Lillehammer, Arnvid 1994: *Fra jeger til bonde - inntil 800 e. Kr.* (Bind 1 i Knut Helle (ed.): *Aschehougs Norges Historie*). Oslo.
- Lindblom, I. 1980: Etterundersøkelse og restaurering av en hellekiste fra yngre steinalder, Holtenes i Hurum, Buskerud. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke Nr. 3*. Festskrift til Sverre Marstrander på 70-årsdagen. Oslo.
- Lorange, A. 1870: Student A. Lorange's Udsigt over hans antikvariske Virksomhed i 1869. *Foreningen til norske Fortidsmindesmerkens Bevaring. Aarsberetning for 1869*. Kristiania.
- Lorange, A. 1876: *Sur l'age de la pierre en Norvège* [sic]. *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte rendu de la 7e session*. Stockholm, 1874. Stockholm.
- Madsen, Torsten 1978: Perioder og periodeovergange i neolitikum. Om forskjellige fundtypers egnethed til kronologiske opdelinger. *Hikuin* 4.
- Magnus, Bente og Myhre, Bjørn 1976: *Forhistorien. Fra jegergrupper til høvdingsamfunn*. Bind 1 i Knut Mykland (ed.): *Norges Historie*. Oslo. (Også Ny utgave 1986: Bokklubben Nye Bøker).
- Mandt, Gro 1983: Tradition and Diffusion in West-Norwegian Rock Art. Mjeltehaugen revisited. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 16, No. 1, 1983.
- Marstrander, Sverre 1979: Crossing the North Sea by Hide Boat from Scotland to Western Norway before the Iron Age. *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok 1979*.
- Meling, Trond 2001: To jordbruksboplassar frå yngre steinalder på Hundvåg i Stavanger. *frå haug ok heidni*. Nr. 4 2001.
- Munch, J. S. 1963: De første menneskene i bygda. I Sigfred L. Eier: *Hurums historie. Bind I: Bygdehistorien inntil 1807*. Hurum.
- Myhre, Bjørn 1981: *Sola og Madla i forhistorisk tid*. AmS-Småtrykk 10. Stavanger.
- Møllerop, Odmund 1963: Fra Rogalands eldre bronsealder. *Stavanger Museum. Årbok* 1962.
- Møllerop, Odmund and Trygve Bakka 1963: Stedsnavn og arkeologi i Rogaland. *Stavanger Museum. Årbok* 1963.
- Mørck, Gustav 1901: Indberetning om arkæologiske undersøgelser paa Værket ved Svelvik i aug. 1900. *Foreningen til norske Fortidsmindesmerkens Bevaring. Aarsberetning for 1900*.
- Nicolaysen, N. 1862-1866: *Norske fornlevninger. En oplysende fortegnelse over Norges fortidslevninger, ældre end reformationen og henførte til hver sit sted*. Kristiania.
- Prescott, Christopher 1991: *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarhelleren*. Arkeologiske rapporter no. 14. Bergen.
- Prescott, Christopher 1995: *From Stone Age to Iron Age. A study from Sogn, western Norway*. BAR International Series 693. Oxford.
- Prescott, Christopher 1996: Was there really a Neolithic in Norway? *Antiquity*. Volume 70 Number 267 March 1996.
- Prescott, Christopher and Walderhaug, Eva 1995: The Last Frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian Case. *The Journal of Indo-European Studies*. Volume 23, Number 3 & 4, Fall/Winter 1995.
- Rygh, O. 1882: Fortegnelse over de til Universitetets Samling af nordiske Oldsager i 1881 indkomne Sager, ældre end Reformationen. *Foreningen til Norske Fortidsmindesmerkens Bevaring. Aarsberetning for 1881*. Kristiania.
- Rygh, O. 1885: *Norske Oldsager*. Christiania.
- Scheen, Rolf 1980: Flintdolken, det vanligste våpen fra norsk bronsealder. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 3. Festskrift til Sverre Marstrander på 70-årsdagen*. Oslo.
- Schreiner, K. E. 1923: *Die Menschenknochen der megalithischen Grabkammer bei Svelvik in Norwegen. Ein Studie über die wichtigsten Variationen am Skelett der freien Extremitäten*. Kristiania.
- Shetelig, Haakon 1922: *Primitive tider i Norge. En oversigt over stenalderen*. Bergen.

- Sjøvold, Thorleif and Slomann, Wencke (ed.) 1963: Universitetets Oldsaksamlings tilvekst 1960. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1960-1961.
- Skre, Dagfinn 1991: [Anmeldelse av] Einar Østmo: Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder. Universitetets Oldsaksamling. Varia 22. Oslo 1991. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 1991.
- Sollund, May-Liss Bøe 1996: *Åsrøyser - Gravminner fra bronsealderen?* Varia 34. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- Syvertsen, Kate Irene Jellestad 2002: Ristninger i graver - graver med ristninger. I Joakim Goldhahn (red.): *Bilder av bronsålder - ett seminarium om förhistorisk kommunikation*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 37, s. 151-183. Stockholm.
- Todnem, Ragnhild 1999: Holer og hellere, for de levende eller for de døde? I Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal (ed.): *Et hus med mange rom*. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. AmS-Rapport 11A. Stavanger.
- Vandkilde, Helle 1996: *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXII, 1996. Aarhus.
- Østmo, Einar 1977: Schaftlochhäxte und landwirtschaftliche Siedlung. Eine Fallstudie über Kulturverhältnisse im südöstlichsten Norwegen im Spätneolithikum und in der älteren Bronzezeit. *Acta Archaeologica*. Vol. 48.
- Østmo, Einar 1979a: Steinalderbøndenes hus. *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok 1979*.
- Østmo, Einar 1979b: De første gravfunn fra steinalderen. *Fortiden forteller. Universitetets Oldsaksamling 1829-1879*. Oslo.
- Østmo, Einar 1985: En dysse på Holtenes i Hurum. Nytt lys over østnorsk traktbegerkultur. *Viking*. Bind XLVIII.
- Østmo, Einar 1988: *Etableringen av jordbrukskultur i Østfold i steinalderen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke. Nr. 10. Oslo.
- Østmo, Einar 1993: Hellerbosetning i østnorsk yngre steinalder. Utgravningen av Sandtrahelleren i Tjølling, Larvik, Vestfold. *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1991/1992.
- Østmo, Einar 2000: Oldtiden i Elverum. *Alfarheim. Årbok for Elverum*. Nr. 14. 2000.
- Østmo, Einar 2002: - et stykke forarbeidet gul flint. Nytt om senneolittiske hellekister i Norge. *Universitetets kulturhistoriske museer. Skrifter. 1*. Oslo.
- Østmo, Einar in prep.: Senneolittiske hellekister i Norge.

